

P. J. ŠAFAŘÍK A HLAHOLICE

Zoe HAUPTOVÁ, Praha

Šafaříka od počátku jeho vědecké činnosti zajímaly slovanské literatury a vše, co se týkalo původu a počátku Slovanů. Kromě pilného sbírání starých tisků a rukopisů se věnoval studiu veškeré známé literatury o Slovanech. Výsledkem tohoto bádání byla kompilace *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, která vyšla v Pešti 1826.¹ Co se týká staroslověnského jazyka a písma, zachovával zde stanovisko Dobrovského o větším stáří cyrilice. Vznik hlaholice – stejně jako Dobrovský – kladl do Dalmácie, kde toto písmo mělo nahradit starší cyrilici, aby tak Slované byli odvedeni od řecké liturgie. Později toto písmo bylo nazváno hlaholice a jeho sestavení připsáno sv. Jeronýmovi. Jakýsi Dalmatinec totiž přišel na myšlenku přeložit do slovanského jazyka misál; nové písmo vytvořil proto, aby zamlžil souvislost s cyrilskými knihami. K němu se přidružila další řada duchovních, kteří přeložili breviář, do něhož pojali i žaltář podle „cyrilského“ překladu se změnami tam, kde se odchyloval od Vulgáty. V důsledku toho se starý slovanský církevní jazyk udržel v Dalmácii zčásti až dodnes. Šafařík probírá názory o původu hlaholice, které byly vysloveny v dosavadní vědecké literatuře, ale sám se staví na stanovisko Dobrovského, že hlaholice vznikla ve 13. století, možná okolo r. 1220, a to nejspíše na ostrově Ráb. Její původce prý se zřekl autorské cti a tento nepodařený výtvar připsal sv. Jeronýmovi. Tato legenda ovšem je naprosto nepřijatelná, stejně jako myšlenka, že by Jeroným měl přeložit do slovanského jazyka celou bibli. V této době Šafařík nevěděl o charvátskohlaholských rukopisných památkách nic, píše pouze o hlaholských tiscích počínaje misálem 1483 a o snahách Svatého stolce sjednotit chorvatský a ruský církevní jazyk, kterýžto úkol měli provést Rafael Levaković a Matija Karaman. Tyto informace přejal Šafařík především z Dobrovského, zvláštní však je, že se v *Geschichte* nezmiňuje o rukopisech, kterých přece již Dobrovský znal celou řadu.

Jak si počínal Konstantin – Cyril při sestavování písma, které bylo po něm nazváno, vyložil B. Kopitar, na nějž Šafařík odkazuje.² Později ovšem Kopitar po pro-

¹ Druhé vydání pořídil Vojtěch Šafařík v Praze 1869.

² KOPITAR 1808.

zkoumání Clozova sborníku a Assemanova evangeliáře tento svůj názor změnil ve prospěch pravděpodobného většího stáří hlaholice. Šafařík však zůstal až do konce padesátých let devatenáctého století v otázce vyššího stáří cyrilice věrný autoritě Dobrovského.

Za pobytu v Novém Sadě (1819-1833) se věnoval sbírání údajů o jihoslovanských literaturách, které členil na slovinskou, hlaholskou, ilyrskou (tj. dubrovnickou), chorvatskou a srbskou. Výsledkem mnohaleté mravenčí práce bylo posléze šest velkých rukopisných foliantů, obsahujících biografické a bibliografické údaje o spisovatelích a dílech, jejichž většinu buď přejal z dosavadní literatury, nebo je shromáždil od svých přátel a korespondentů. Tuto velikou sbírku však odmítal uveřejnit, neboť si byl vědom její neúplnosti. Po jeho smrti ji teprve Josef Jireček otiskl ve třech svazcích.³ V oddíle věnovaném hlaholské literatuře je – tak jako u ostatních literatur – nejdříve uveden seznam „spisovatelů“ (tj. často opisovačů nebo vydavatelů tištěných děl) v chronologickém pořádku, poté následuje výčet jednotlivých spisů, rozdělený podle obsahu a žánrů. Šafařík také uvádí seznam svých pramenů, z nichž zprávy o autorech převzal, mezi nimiž jsou nejdůležitější Dobrovského *Instituce a Glagolitica*, zmíněná Kopitarova slovinská gramatika a Assemaniho *Calendaria ecclesiae universae*. Mezi „spisovateli“ je na prvním místě jmenován Nikola, kopista údajného z cyrilice přepsaného žaltáře z r. 1222. O tomto žaltáři, prý nyní neznámém, se uvádí, že byl přeložen z Jeronýmova překladu z hebrejštiny, který nebyl zahrnut do Vulgáty.⁴ Jakožto dalšího uvádí Šafařík „spisovatele“ jménem Ivan Kravonosi (toto jméno je podle něho třeba číst Krivonošić), uvedeného v cyrilském přípisku v Assemanově evangeliáři. Podle Dobrovského, který tento přípisek převzal z třetí ruky, uvádí, že jde o kopistu, který přepsal tento evangeliář z cyrilice do hlaholice ve 12. století. Nesprávně je uvedeno jméno opisovače Lobkovického žaltáře z r. 1359 Ivan Žakan místo Kirin (tj. Quirinus). Celkem Šafařík zaznamenává 29 jmen, mezi nimiž jsou vedle opisovačů (Vít z Omišlje) také sponzoři a vydavatelé hlaholských tisků a všichni, kteří se zabývali hlaholským písemnictvím (Ivan Paštrić, Rafael Levaković, Matija Karaman).

V oddíle nazvaném *Glagolitische Schriften* je zaznamenáno celkem 93 položek, většina údajů je převzata z Dobrovského *Institucí*, *Slavina*, *Glagolitik* a *Slovanky*, něco též z Kopitarovy gramatiky a Köppenových *Bibliografických listů*. Žádnou z těchto památek Šafařík na vlastní oči neviděl, to byl asi také jeden z důvodů, proč nechtěl tento materiál uveřejnit.

Po odchodu z Nového Sadu do Prahy (1833) se Šafařík intenzivně zabýval celou řadou oblastí. Plodem jeho starších zájmů o původ, nejstarší dějiny a písemnictví

³ JIREČEK 1864-65.

⁴ Jedná se o mystifikaci bosenského biskupa Tomko Marnaviće, kterou odhalil až JAGIĆ 1912: 111-134, v. o tom též BABIČ 2000: 39; do Jagićova odhalení všichni autoři v devatenáctém století počítají s existencí tohoto žaltáře, i když s politováním konstatují, že rukopis je neznámý.

Slovanů byly *Slovanské starožitnosti* (1837), *Slovanský národopis* (1842), torzo chystané, ale posléze neuskutečněné edice *Monumenta illyrica* (1839) a *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův* (1851). Nově se zabýval literaturou staročeskou, vedle edice plagiátu Rukopisů, pořizené spolu s Palackým, vydal i řadu staročeských památek.

Důležité objevy staroslověnských památek, zejména Zografského a Mariánského čtveroevangelia, řeckého Života Klimentova od Démétria Chomatiana a také vydání knihy K. F. Kalajdoviče *Ioann, eksarch bolgarskij* (1824), které se dostalo Šafaříkovi do ruky zřejmě až v Praze, jej inspirovaly k zájmu o staroslověnský jazyk a jeho památky. V této souvislosti přirozeně vyvstala otázka písma. Šafařík k tomuto problému přistupoval velmi obezřetně a s mnohým váháním.

Byla to bezpochyby Kalajdovičova práce, jež ho inspirovala k napsání článku *Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku*, uveřejněného v Časopisu Českého muzea 1848.⁵ Svůj opatrný názor o otázce hlaholice tu vyjadřuje takto: „Připouštím rád, že hlaholské písemnictví starší jest, nežli jsme druhdy, řídíce se v tom soudem a výrokem Dobrovského, se domnívali: a však s jiné strany za tak staré, za jaké je jiní zpytatelé vydávali, bez objektivních, názorně překonaných důvodův, bez svědectví rukopisův letopočtem opatřených a potvrzení souvěkých anebo nejbližších nepodezřelých svědkův, jeho míti nemohu.“ Během tisku tohoto článku obdržel Šafařík zprávu o tom, že Porfyrij Uspenskij uveřejnil v Žurnale Ministerstva narodnogo prosvěščenija r. 1848 svůj nález listiny z Iverského kláštera na Athosu, na níž je hlaholský podpis kněze Jiřího z r. 982.⁶ Zprávu z řeckého života Klimentova od ochridského arcibiskupa Démétria Chomatiana o tom, že Kliment „vymyslíl pro větší zřetelnost i jiné tvary písmen, než které vynašel moudrý Cyril“ vztahuje Šafařík sice na hlaholici, ale dodává k tomu, že to odporuje zprávě Nikoly z Rábu z r. 1222, která se odvolává na žaltář z doby solinského arcibiskupa Theodora (okolo 640, podle Assemaniho výkladu je jím míněn arcibiskup splitský 880-890). „O pravdivosti jejich na ten čas, bez jiných rozhodných důvodův, soudu vynéstí se neodvažuji k názoru, že se hlaholské písemnictví pěstovalo v 11. století v Makedonii“, uzavírá Šafařík.

V této době se Šafařík začal intenzivně zabývat otázkami hlaholského písemnictví. Svědčí o tom přednášky, které pronesl v Královské učené společnosti v březnu 1849 a další tři r. 1852.⁷ Zabýval se tu především přehledem tehdejšího stavu bádání o hlaholském písemnictví a výsledky vědeckých cest V. Grigoroviče a Porfyrije Uspenského, dospěl k názoru, že se hlaholské písemnictví pěstovalo v 11. stol. v Makedonii a Albánii, ale neodvážil se otázku původu a stáří hlaholice rozřešit. Není si také jist pravostí hlaholského podpisu.⁸

⁵ Článek přetiskl JIREČEK 1865b., blíže o něm HAUPTOVÁ 1996: 103-108.

⁶ Srov. JIREČEK 1864-65: 165.

⁷ POLÍVKA 1895: 261.

⁸ Tuto pochybnost vyjádřil Šafařík i v dopise M. Pogodinovi z 27. 12. 1847, srov. FRANCEV 1927: 710.

Obsah svých přednášek o hlaholském písemnictví shrnul Šafařík v článku *Pohled na prvověk hlaholského písemnictví*, otištěném v Časopise Českého muzea 1852.⁹ Upozorňuje tu na skutečnost, že předtím než Kopitar uvedl ve známost Clozův sborník,¹⁰ nebyly známy hlaholské rukopisy starší než 14. století, ač písmo bylo připisováno sv. Jeronýmovi. Za autority v otázce stáří hlaholice považuje Šafařík pouze Dobrovského a Kopitara. Reprodukuje Dobrovského názor o vzniku hlaholice ve 12.-13. stol., který nabyl přes pochybnosti Dobnerovy a Durychovy platnosti i v zahraničí. Kopitar ho zpočátku též uznával (v úvodu k slovinské gramatice, v posudku Dobrovského *Institucí* v *Jahrbücher der Literatur* 1822 a jinde), ale poté, kdy dostal od Parisa Cloze z Tridentu do rukou rukopis fragmentu homiliáře, nabyl názoru, že hlaholice je přinejmenším stejného stáří jako cyrilice, není-li starší. Buď existovala před Cyrilem, který z ní ponechal pouze 12 znaků, nebo byla složena přímo Cyrilem a Metodějem. Že je hlaholice starší, než myslel Dobrovský, usoudili také V. Grigorovič a Porfyrij Uspenskij. Šafařík rozeznává hlaholici starší (do 12.) a mladší (od počátku 13. stol.). Skutečně známé charvátskohlaholské památky podle něho existují od 14. století, o tzv. žaltáři Nikolý z Rábu se nic neví. Starší památky jsou z Makedonie a míst jí blízkých, mladší z Chorvatska. Starší hlaholice má 38 písmen, mladší jen 28-29. Starší je kulatá (jako karolinská minuskule), mladší lomená (jako gotika).

Po tomto úvodu vypočítává Šafařík hlaholské památky, o nichž má zprávy. Za nejstarší považuje podpis kněze Jiřího z r. 982, který publikoval Porfyrij Uspenskij v *Žurnale narodnogo prosvěščenija* r. 1847 a po něm Miklošič ve své *Slavische Bibliothek* r. 1851. Několikrát bylo uveřejněno slavné *Abecedarium bulgaricum*,¹¹ které Kopitar klade do 11.-12. stol. Šafařík tu připouští i souvislost hlaholice s bogomily a jejich šířícím se učením. Mezi nejstaršími hlaholskými památkami uvádí zvláště *Assemanův evangeliář*, který Dobrovský kladl nedůvodně do 13. stol., zatímco Karaman a Kopitar do stol. 11., dále *Čtveroevangelium Viktora Grigoroviče* v Kazani (tj. *Mariánský kodex*), z něhož ukázkou zná z *Miklošičovy Slavische Bibliothek*, od Grigoroviče má i zprávu o *Bodjanském palimpsestu* a *Zografském čtveroevangeliumu*, a ovšem *Clozův sborník*.

Šafařík vypočítává i cyrilské památky „s příměsky hlaholice“. Sem patří rukopis třinácti homilií *Řehoře z Nazianzu* z 11. stol., *Jevgenijův žaltář*, *Boloňský žaltář* a *Ochridský apoštol*. Ví o přípisku v rukopisu *Malých proroků*, které *ис коуриловицѣ* opsal *Upír Lichý* – to je svědectví o tom, že tento cyrilský kodex byl opsán z hlaholice,

⁹ Přetiskl JIREČEK 1865b: 199-240.

¹⁰ Kopitar jej vydal r. 1836. Srovnej reedici TOPORIŠIČ 1995.

¹¹ Bylo vepsáno do latinského rukopisu Pařížské národní knihovny. Obsahuje neúplný výčet oblych hlaholských liter s jejich starobylými názvy v latinském přepise. Uveřejnili je benediktini řádu sv. Maura R. Tassin-Ch. Toustain, *Nouveau traité de diplomatique* v Paříži 1750 a odtud I. Adelung, *Neues Lehrgebäude der Diplomatiek* 1759. Naposledy bylo publikováno asi B. Kopitarem v jeho *Glagolitu Clozově*. Kodex je dnes ztracen, takže badatelé abecedarium přetiskují podle Kopitara, srov. VAJS 1932: 11; v. i BECHYŇOVÁ 1963: 30.

kteřá původně nesla Cyrilovo jméno. Šafařík nepochybuje o tom, že i řada cyrilských rukopisů byla opsána z hlaholice. Její působení datuje léty 982 (podpis kněze Jiřího) až 1186-95 (panování bulharského cara Asena, za jehož vlády byl opsán Boloňský žaltář). Nevylučuje, že Cyril a Metoděj mohli být vynálezci obojího písma.

Zprávu Démétria Chomatiana o Klimentově vynálezu nového písma považuje Šafařík za zcela věrohodnou. Upozorňuje však na to, že ve starším řeckém Klimentově Životě (Theofylaktově) se o tom nic neříká. Zůstává záhadou, proč Kliment vynalezl novou abecedu. Spekuluje nad tím, že by mohlo jít o jedno písmo občanské (cyrilice), jedno chrámové, hieratické. Jeho zdroj by bylo třeba hledat u některého ze starých národů (Ilyrů, Tráků, Prabalharů), ba i Slovanů samých, je-li ovšem možno Chrabrovy „řezky čili měty, čili čerchy“ (tj. чрѣты и рѣзы) považovat za písmo. Šafaříkovi se však nepodařilo najít žádné písmo, které by se hlaholici podobalo. Jednotlivá písmena mohou být podobná některým písmenům různých abeced, celek však nikoliv. Šafařík dále podává pravopisnou a jazykovou charakteristiku starých hlaholských památek. Upozorňuje na to, že hlaholice neprejotuje, ale při ѡ „jotováním plýtvá“ – má tedy na mysli psaní ѡ po tupých sykavkách. Zaznamenává jerovou vokalizaci, jejíž příčina mu ovšem není známá: uvádí, že místo ѣ, ѥ se často vyskytuje о, е, neví nic o jeru v poloze napjaté: za původnější považuje -иѣ proti -ѣѣ. Upozorňuje na občasnou záměnu nosovek a nesprávně také vykládá ztrátu epentetického /l/. V souhlase s Dobrovského *Instituce* považuje 2. sigmatický aorist (иѣсѡѣѣ, иѣсѡѣѣ) za starší než tvary 1. sigmatického aoristu (иѣсѣѣ, иѣсѣѣ - nesprávně uvádí иѣсѣѣ).

Hlaholské písařské dílny klade do Ochridu, Velicka a do athonských klášterů, které po pádu prvního bulharského carství 1018 přestaly pracovat a jejich činnost se přenesla do Chorvatska. Za druhého carství se psalo již pouze cyrilicí. Proniknutí hlaholice do Chorvatska však úplně jasné není, především skutečnost, že byla již od 13. století připisována sv. Jeronýmovi, svědčí o tom, že o jejím původu tehdy nebylo nic známo. Spojování tzv. Nikolova žaltáře se soluňským arcibiskupem Theodorem (880-890) Šafařík odmítá. Za nejpravděpodobnější považuje, že hlaholice přišla do Chorvatska ještě za života Klimenta Ochridského. Její rozkvět však nastal po bule Inocence IV., která povoluje slovanskou bohoslužbu. Na chorvatském území byly z hlaholice vypuštěny litery džělo, iže, omega, nosovky, théta a yžica, do tvarosloví vnikla řada domácích tvarů. Závěrem Šafařík konstatuje, že „hlaholština jest důležitá větev na stromě všeslovanské literatury“ a lituje, že není dosud zpracována.

Ještě téhož roku uveřejnil v 3. sešitě Časopisu Českého muzea článek *Rozbor staroslovanského překladu Písma svatého, recensí cyrilské a hlaholské*.¹² Rozborem variantních čtení ve vybraných hlaholských a cyrilských textech, jejichž výňatky měl k dispozici¹³ dospívá k názoru, vysloveném již Dobrovským, že staroslověnský překlad byl

¹² Přetiskl JIREČEK 1865b: 225-240.

¹³ Měl k dispozici výňatky z Assemanova evangeliáře, něco výpisků z Mariánského čtveroevangelia, tzv. Mihanovičova zlomku evangelia, Ochridského apoštola, Remešského evangeliáře, z tištěného misálu charvátskohlaholského z r. 1528,

pořízen z řeckého textu, nicméně již nejstarší staroslověnské texty vykazují varianty podle toho, zda jsou psány cyrilicí nebo hlaholicí. Mnohá „hlaholská“ čtení mají svůj původ ne-li přímo ve Vulgátě, pak alespoň v řeckých rukopisech jedné a téže redakce, které se shodují s Jeronýmovou Vulgátou. Stejně jako Dobrovský dochází k výsledku, že „cyrilská“ recenze je starší, „hlaholská“ novější. Vyslovil tu i domněnku, že „hlaholská“ recenze evangeliáře a apoštoláře je prací Klimentovou, nebo některého z jeho spolupracovníků. Tato recenze je zachována v Assemanově evangeliáři, Zografském a Mariánském čtveroevangeliu. Z těchto hlaholských čtveroevangelií pak vzešla opisováním některá evangelia cyrilská. „Hlaholská“ recenze se podle jeho názoru udržela až do doby, kdy ji vyloučili Levaković, Paštrić a Karaman a nahradili ji „opačně čteními novější ruské, často již nestaroslovanské recensí“.

Tyto dva články se staly základem úvodní části Šafaříkových *Památek hlaholského písemnictví* (Praha 1853). Vedle tohoto úvodu obsahuje kniha ještě kapitulu *Rys písemnice*, kde se podrobně vykládá hlaholská abeceda, a *Výbor čtení* s textovými ukázkami, vytištěnými v kulaté hlaholici.

Jak úporně přemýšlel Šafařík o původu hlaholice, dokazují některé změny, které vnesl do dřívějšího textu. Soupis památek starého období rozšiřuje o některé fragmenty. Nevěřící, že by cyrilské glosy v hlaholských rukopisech nebo cyrilský synaxář v Zografském čtveroevangeliu dokazovaly, že tyto texty byly opsány z hlaholice. Zprávu Démétria Chomatiana o Klimentově „vynálezu“ hlaholice nově chápe tak, že Kliment pouze nově upravil starou hlaholici na bulharskou; domnívá se dokonce, že by hranatá hlaholice mohla být starší než kulatá. Zabývá se také teoriemi některých ruských učenců (I. I. Sreznevského, S. N. Palauzova), že hlaholice vznikla v 9.-10. století u bogomilů – V. Grigorovič ale přičítá bogomilům jen zachování hlaholice v Makedonii a rozšíření v Chorvatsku, písmo samé vynalezl Cyril. Klade je do souvislosti s „ruskými písmeny“, které Konstantin podle svého Života našel na Chersoně. Šafařík se ke Grigorovičovým názorům staví skepticky, zejména nevěří v bogomilský původ hlaholice. O bogomilech a katarech ví překvapivě mnoho – do své knihy zařazuje i *Příměnek II*, kde se dosti podrobně vykládá jejich historie. Co se týká „ruských“ písmen, považuje je za písmena gótská.

Genezi hlaholských evangelií (Assemanova evangeliáře a Zografského a Mariánského čtveroevangelia) si představuje tak, že Cyril přeložil pouze evangeliář, apoštolář a žaltář, Metoděj se svými spolupracovníky pak ostatní kanonické knihy, ale tento překlad se nezachoval. Cyrilův překlad byl odnesen do Bulharska a tam doplněn na úplný text a převeden do hlaholice, buď k tomu cíli přímo vytvořené, nebo přejaté z Chorvatska. Tak vznikla tak zvaná „hlaholská“ recenze. Z hlaholice se přepisovalo opět do cyrilice, nikoliv naopak.

Období chorvatské hlaholice dělí na první „veskrze temné“ do konce 12. stol.,

Levakovićova misálu 1631; z cyrilských památek pracoval s Ostromirovým evangeliářem a Šišatovackým apoštolem, se dvěma ruskými tetry z 15. stol. a celou řadou pozdějších rukopisů a tisků včetně Bible Ostrožské.

a druhé od počátku 13. stol. do dneška. Skepticky se staví k Nikolově žaltáři, jehož „svědectví příliš natahovati nesluší“, že by byl psán za posledního arcibiskupa solinského je nějaká mýlka, ostatně žaltář je „nyní zmařen“.

V další části knihy, kterou Šafařík nazval *Rys písemnice*, vykládá jednotlivá hlaholská písmena a jejich slovanské názvy a snaží se uvést jejich podobnost s některými známými abecedami. Cituje domněnku Jakuba Grimma, že některá hlaholská písmena nesou ráz písma, jímž se psalo odprava doleva. Vykládá to tak, že původ tohoto jevu je třeba hledat u písařů z východních zemí, „snad i v židovství nebo mohamedánství odchovaných“ a přece jen připouští částečný možný vliv bogomilů nebo Turků, kteří přijali křesťanství.

Co se týká chorvatské hlaholice, shledává její podobnost „runám a sanskritskému písmu“, v listinách a světských písemnostech se ale vytvořil rychlopis méně hranatého rázu. Některá písmena, tj. *dzělo*, *ize* a *omega* se užívají pouze v číselné platnosti.

Následující partii knihy, nazvanou *Výbor čtení*, chápe Šafařík jako chrestomatii, která má sloužit především jako cvičení v hlaholském písmu. Proto nejdříve předkládá skupiny písmen a jednotlivé věty, aby si čtenář nejprve písmo důkladně osvojil. Následují ukázky z rukopisů a starých tisků, které často pocházejí z druhé nebo třetí ruky, proto proti originálům obsahují četné nepřesnosti. Ukázky z Clozova sborníku jsou převzaty z Kopitarova vydání, které ovšem reprodukuje text v cyrilském písmu, takže Šafařík jej přepsal zpět do hlaholice, což přirozeně přispělo k jeho nepřesnosti. Chorvatské památky jsou reprodukovány v kulaté hlaholici. Bylo tomu tak proto, že Šafařík kulaté hlaholské typy pro pražskou Haasovu tiskárnu sám navrhl a v té době ještě nevytvořil návrh chorvatských hlaholských liter. K tomu došlo až později, kdy na základě charvátskohlaholských tisků, zvláště misálu 1483, senjských tisků 1507-1508 a tzv. Brozićova breviáře z r. 1561 vytvořil návrh hranatého hlaholského písma, podle něhož byly v Haasově tiskárně vytvořeny litery.¹⁴ Majitelé tiskárny si položili podmínku, že se tímto písmem vytisknou i knihy, aby se investice vyplatila. Tuto podmínku splnil později Ivan Berčić, který „u Zlatnom Pragu“ vytiskl své tři knihy.¹⁵

Výňatky z charvátskohlaholských rukopisů a starých tisků většinou Šafaříkovi poskytli přátelé Ivan Kukuljević-Sakcinski, Ivan Berčić a Miha Kastelec,¹⁶ některé ukázky jsou z rukopisů pažských knihoven (zejména Žaltář Lobkovický), z Dvorské knihovny ve Vídni (misál knížete Novaka) a ze Silvestrova vydání Remešského evangeliáře, které přetiskl V. Hanka. Z církevních památek je uvedeno 21 ukázek, z písemnictví světského 12, počínaje výňatkem ze Zákona Vinodolského, za nímž následují ukázky z listin.

¹⁴ O tom si psal s mladým chorvatským historikem M. Mesićem (1826-1878) od r. 1855; srov. POLÍVKA 1895: 79-83.

¹⁵ Srov. BERČIĆ 1859, kde v předmluvě vyslovuje Šafaříkovi svůj dík; po smrti Šafaříkově vyšlo ještě: BERČIĆ 1864 a BERČIĆ 1864-71.

¹⁶ Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816-1889), spisovatel a historik, sbíral rukopisy a listiny. Šafařík si s ním dopisoval v letech 1852-1858, korespondenci vydal M. Speranskij v Časopise Čes. Muzea 1892; Ivan Berčić (1785-1855), biskup v Šibeniku, o jeho korespondenci se Šafaříkem v. zde článek V. Čermáka; Miha Kastelec (1796-1868), lycejni knihovnik v Lublani a vydavatel Kranjské čbelice.

V té době Šafaříka zaměstnávala především otázka slovanských písem, zvláště hlaholice. Vyplývá to z jeho korespondence s Kukuljevičem-Sakcinským i s ruskými učiteli. Kukuljevičovi oznamuje v září i v říjnu 1853, že chystá „této zimy a k jaru zvláštní dílo o paleografii cyrilské i hlaholské“,¹⁷ od ruských přátel žádá zprávy o cyrilských rukopisech se stopami hlaholice.¹⁸ V jeho pozůstalosti (Literární archiv Národního muzea 14 H 40 Glagolitica) se nalézá ve zvláštní obálce seznam těchto rukopisů. Zásadní zvrat v jeho paleografických studiích přinesl nález, který učinil v listopadu 1855 pražský historik Karl Adolf Constantin Höfler. V pražské kapitulní knihovně našel na předešlé latinského apoštoláře dva listy, popsané hlaholským písmem, později známé jako tzv. Pražské zlomky. O tomto nálezu přednášel spolu se Šafaříkem v prosinci téhož roku v Královské učené společnosti, Šafařík sám ještě znovu v listopadu 1856. Tiskem byly tyto přednášky vydány německy pod názvem *Glagolitische Fragmente* r. 1857. Předběžné návěstí, jež vyšlo v Pražských novinách pod č. 299 19. prosince 1855 a taktéž v Prager Zeitung¹⁹ poslal ruským přátelům (Bodjanskému 23.12.1855). To vedlo k rozšiřování zprávy, že se Šafařík již vzdal svého původního názoru o větším stáří cyrilice. Šafařík si však v této otázce ještě stále nebyl jist – v dopise Pogodinovi z 8. ledna 1856 sděluje, že ještě nic jistého neví,²⁰ ale Grigorovičovi 23.12. 1855 píše, že „celá otázka počátku hlaholice a cyrilice potřebuje revisí“.²¹

Samo čtení rukopisu dalo Šafaříkovi mnoho práce, mnoho úsilí vynaložil na hledání paralelních textů, při němž mu měli pomoci ruští přátelé. Poslal Sreznevskému, Bodjanskému a Grigorovičovi jakýsi klíč, některá počáteční a jiná jím přečtená slova, podle něhož měli hledat paralelní hymny v ruských rukopisech. Přitom měl na zřeteli pouze obsah památky, nikoli formu a pravopis, takže potlačil její bohemismy. Pátrání mělo nevalný výsledek, Sreznevskij však, nedbaje Šafaříkova přání, dal tento seznam otisknout. To se Šafaříka hluboce dotklo a způsobilo mezi nimi rozladění. Ze Šafaříkovy pozůstalosti otiskl jeho syn Vojtěch *Poznámky o věcech hlaholských* v Časopise Českého muzea 1864, v nichž Šafařík reaguje na tuto nemilou záležitost, ale nepřejí si, aby tato reakce byla za jeho života uveřejněna.

Edice památky *Glagolitische Fragmente* obsahuje úvod, v němž podává jednak vnější popis rukopisu a upozorňuje na to, že první list je palimpsest, jehož spodní písmo je rovněž hlaholské (Šafaříkovi se dokonce podařilo ze spodního písma něco málo přečíst – dnes je to již sotva možné), jednak jazykovou charakteristiku. Po obsahové stránce jde o bohoslužebný text východního obřadu, obsahující světilny, tj. krátké hymny, jež se zpívají na jitřní po kánonu (na prvním listu), dále antifony a sedalny

¹⁷ Časopis Čes. Muzea 1882, 14.

¹⁸ S touto prosbou se obrací na Pogodina 23.12.1855, srov. FRANCEV 1927: 768; vyhověl mu však Bodjanskij, srov. tamtéž 197-198.

¹⁹ PAUL 1961: 281; FRANCEV 1948: 133-138.

²⁰ FRANCEV 1927: 770.

²¹ Tamtéž 269.

(kathismata) na pašijové dny (na druhém listu). Šafařík konstatuje západoslovanské rysy památky, zvláště zachování skupin *tl, dl* (nesprávně jako „epentetické *d'*“), nedůsledně provedený zánik epentetického *l* před labiálami, střídnice *c, z* místo obvyklého *št, žd, š* místo jihoslovanského *s* při druhé a třetí palatalizaci, kolísání nosovek (rukopis je třínosovkový) a tendenci k jednojerovému pravopisu. Méně zdařilá je morfologická charakteristika. Vlastní text je otištěn v kulaté hlaholici a v přepise latinkou a poté v transkripci do cyrilice. Šafaříkovi se podařilo mnohem více přečíst, než to lze dnes, zvláště z prvního velmi poškozeného listu.

Místo vzniku se neodvažuje určit, neboť česko-moravsko-slovenský dialekt, jehož vliv tu vidí, zaujímal ve staré době prostor od Krkonoš po Pešt a od Chebska po Užhorod. Ani dobu vzniku Šafařík neurčuje jednoznačně: uvažuje o 12.-13. století, nejspíše se však kloní k době okolo sta let po příchodu Cyrila a Metoděje, nebo dokonce k letům 862-950.

Závěrečné slovo o původu slovanských abeced vyslovil Šafařík ve své poslední práci *Über den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus*, kterou vydal v Praze 1858, kde se definitivně zřekl svých starších názorů o větším stáří cyrilice a zároveň se do jisté míry přiklonil ke Kopitarově panonské teorii o původu staroslověnštiny. Práce se skládá ze dvou „pojednání“, z nichž v prvním se věnuje spíše charakteristice hlaholské abecedy a jejich památek, v druhém pak území, na němž hlaholice působila. Obě části se však navzájem prolínají.

V první části se zmiňuje o Kopitarových názorech a uvádí, že Kopitar spíše uhádl než vědecky dokázal větší stáří hlaholského písma. Dále uvádí prameny, které se zabývají činností Cyrila a Metoděje a jejich pomocníků. Tyto dělí na nejstarší, jež datuje do 9.-10. století, a na prameny „druhého řádu“ ze století 11. a 12. Zmiňuje se o cyrilských památkách se stopami hlaholice nebo z hlaholských originálů opsaných. K těm, které uváděl v *Hlaholských památkách*, dodává ještě další, např. uvádí Nikoľské čtveroevangelium (asi 1240-1250), o němž soudí, že bylo opsáno z hlaholice buď přímo, nebo nějakým prostřednictvím. Ze zkoumání těchto památek mu vyplynuly tyto závěry: 1. Slované před Cyrilem a Metodějem neměli písmo (runy sloužily nanejvýš k počítání, věštění apod.). 2. Písmo, které Konstantin vynalezl, bylo zcela nové. 3. Jestliže Konstantin vynalezl hlaholici, pak cyrilici vytvořil Kliment. Za výchozí tvary hlaholského písma považuje ono písmo, jež je doloženo v Pražských zlomcích, a z něhož pochází jednak hlaholice kulatá, jednak chorvatská hranatá. Konstantin vytvořil abecedu pro Slované v Panonii a na Moravě, kteří neměli své písmo, ač byli pokřtěni. Naproti tomu Kliment převzal řeckou abecedu pro ty Slované, kteří byli pokřtěni od Řeků. Konstatuje, že pro slovanský jazyk se hodila lépe hlaholice, ač v té podobě, jak ji Konstantin vytvořil, měla nedostatky, avšak Konstantin zemřel příliš brzy, takže je nemohl napravit. Proto cyrilská abeceda, jakož i pravopis a gramatika památek a jejich styl, jsou dokonalejší. O Chrabrově traktátu

Šafařík soudí, že jej lze nově považovat za nejsilnější důkaz pro prioritu hlaholice.

Konstantin svou abecedu sestavil již v Konstantinopoli, a to na základě makedonského dialektu, tamtéž začal překládat Janovo evangelium. Je možné, že se tehdy této abecedě již naučilo několik Bulharů, jisté však je, že nejvýznamnější spolupracovníci soluňských bratří, Gorazd, Naum, Kliment, Sáva a jiní se r. 886 vrátili do Bulharska (resp. Makedonie a Albánie), kde pokračovali v šíření hlaholského písemnictví až do doby, kdy Kliment opustil hlaholici a zavedl cyrilici.

Počátky slovanské liturgie klade Šafařík na Velkou Moravu a do Panonie, odkud se velmi rychle rozšířila do Chorvatska a Dalmácie. Nadále považuje za hodnověrné svědectví Nikoly z Rábu, jehož žaltář byl opsán již okolo r. 880-890, ale již nepočítá s tím, že by byl opsán z cyrilice, protože nejstarší památky z tohoto území jsou prokazatelně hlaholské. Do Uher přišlo již cyrilské písmo, a to přímo z Konstantinopole, bylo pěstováno v kláštorech ve Veszprému, na Visegrádě, v Csanádu, Aradu, Nitře a jinde. Odtud je převzal Prokop, psal-li ovšem cyrilicí, o čem by mohly svědčit tzv. Rajhradské glosy.²²

Šafařík zde také vyslovuje své konečné stanovisko v otázce souvislosti hlaholice s bogomilským hnutím. Tuto souvislost sice dříve popíral, ale v jistém smyslu ji byl ochoten připustit. Nyní však se opírá o skutečnost, že v hlaholských textech není nic heretického, co by dokazovalo jejich bogomilský původ. Tyto texty naopak byly uchovávány a ceněny a přepisovány všude v pravověrném prostředí.

Nakonec Šafařík zjišťuje, že „uvízl v Makedonii jako ve slepé uličce“. I když Konstantin vytvořil abecedu v Konstantinopoli pro jazyk, který znal, tj. pro makedonské nářečí, přesto vlast slovanského písemnictví je třeba hledat tam, kde žil a působil, tj. v Panonii včetně Moravy. Do Panonie klade Šafařík některá starobylá západní slova jako *križb*, *papežb*, *bratr̃b*, *šet̃b*, *okrišl̃b* (proti obvyklému *stañb*; toto slovo je však doloženo jen v charvátskohlaholských žaltářích Lobkovickém a Pařížském), *misa* (proti *bljudo*), *scęglo* a mnohá další. Vyplývá z toho, že Konstantin sice začal překládat v Konstantinopoli, přeložil však jen ukázky, všechno ostatní bylo přeloženo na Moravě a v Panonii za pomoci tamních spolupracovníků. Za hlavního podporovatele hlaholského písemnictví nepovažuje Šafařík knížete Rastislava, tím méně Svatopluka, nýbrž Kocela, velký význam připisuje legendární zprávě o padesáti žácích, kteří byli Konstantinem a Metodějem vyučeni.

Tímto dílem Šafařík uzavřel nejen svůj dlouholetý problém původu a vlasti slovanských písem, ale zároveň své vědecké dílo vůbec. Za hlavní jeho zásluhu lze považovat především zjištění o větším stáří hlaholice. Jeho rozbor a charakteristika Pražských zlomků přinesly zjištění, jež jsou v mnohém platná dodnes. Na rozruch,

²² Jedná se o cyrilské přípisky v tzv. Martyrologiu biskupa Adona (779-875), kodexu, jenž patřil benediktinskému klášteru v Rajhradě. Objevil je r. 1837 F. Palacký, otiskl KOPITAR 1839, který je však považoval za falzum. Přípisky se zabývala celá řada ruských učenců (I. I. Sreznevskij, P. K. Simonini, A. I. Sobolevskij) a také je viděl i sám Šafařík, který si však nebyl jist jejich datací. V. HAUPTOVÁ 1998: 23.

který toto jeho poslední dílo způsobilo, mu již zabránila reagovat těžká choroba a posléze smrt.

LITERATURA

- BABIČ, V. 2000. *Vpliv vzhodne cerkevne slovenščine na hrvatske glagolske tekstove v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- BECHYŇOVÁ, V. 1963. *Josef Dobrovský a česká bulharistika. Počátky poznání Bulharska a bulharského jazyka u nás*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- BERČÍČ, I. 1859. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis*. Praha: B. Haas.
- BERČÍČ, I. 1864-71. *Ulomci svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom*. I-V. Praha: B. Haas.
- BERČÍČ, I. 1864. *Čitanka staroslavenskoga jezika*. Praha: B. Haas.
- FRANCEV, V. A. 1927. *Korespondence Pavla Josefa Šafaříka I. Vzájemné dopisy P. J. Šafaříka s ruskými učenci I*. Praha: Česká akademie věd a umění.
- FRANCEV, V. A. 1948. *Slavisté o hlaholských zlomcích pražských v korespondenci s P. J. Šafaříkem*. J. Kurz, M. Murko, J. Vašica (uspoř.). Slovanské studie. Sběrka statí, věnovaných prelátu univ. Prof. J. Vajsovi k uctění jeho životního díla. Praha: Vyšehrad.
- HAUPTOVÁ, Z. 1996. *Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku*. Slavia 65: 103-108.
- HAUPTOVÁ, Z. 1998. *Církevněslovanské písemnictví v přemyslovských Čechách*. Jazyk a literatura v historické perspektivě. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- JAGIĆ, V. 1912. *Tomko Marnavić als Fälscher des angeblich im J. 1222 geschriebenen glagolitischen Psalters*. Archiv für slavische Philologie 33: 111-134.
- JIREČEK, J. 1864-65. *Paul Jos. Šafařík's Geschichte der südslavischen Literatur*. Aus dessen Handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. I. Slovenisches und glagolitisches Schriftthum. II. Illirisches und kroatisches Schriftthum. III. Das serbische Schriftthum. Prag: F. Tempsky.
- JIREČEK, J. 1865b. *Pavla Josefa Šafaříka sebrané spisy III*. Rozpravy z oboru věd slovanských. Praha: F. Tempsky.
- KOPITAR, B. 1808. *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark*. Laibach: W. H. Korn.
- KOPITAR, B. 1839. *Hesyhii glossographi discipulus et epiglossistes Russus*. Vindobona: C. Gerold.
- PAUL, K. 1961. *Pavel Josef Šafařík. Život a dílo*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- POLÍVKA, J. 1885. *Přehled jazykozpytných a paleografických prací P. J. Šafaříka*. Listy filologické 22: 249-269.

POLÍVKA, J. 1895. *Dopisy Pavla J. Šafaříka Mat. Mesičovi*. Časopis Českého muzea 1895, 79-83.

VAJS, J. 1932. *Rukověť hlaholské paleografie*. Praha: Slovanský ústav.

TOPORIŠIČ, J. 1995. *Jerneja Kopitara Glagolita Clozianus*. Uredil in spremno besedo napisal Jože Toporišič. Ljubljana: Ministarstvo za šolstvo in sport, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo.

R é s u m é

P. J. Šafařík se začal intenzivně zabývat staroslověnštinou až po svém příchodu do Nového Sadu. Zpočátku přijal Dobrovského názor o prioritě cyrilice, i když hlaholici považoval za starší než Dobrovský. Zvláštní problémy mu skýtala charvátská hlaholice, již v jistém období považoval dokonce za starší než hlaholici okrouhlou. Tento problém dokázal správně posoudit až po nalezení Pražských zlomků. Dospěl k názoru, že hlaholici vytvořil Konstantin-Cyryl v 9. století. Toto okrouhlé písmo pak bylo přijato v Chorvatsku, kde se pak později vyvinulo v hranatou hlaholici.

Klíčová slova: P. J. Šafařík, hlaholice, Pražské zlomky

R e s ü m e e

P. J. ŠAFAŘÍK UND DIE GLAGOLIZA

P. J. Šafařík begann sich erst nach der Ankunft von Neusatz in Prag mit dem Altkirchenslavischen intensiv zu beschäftigen. Er teilte Dobrovský's Meinung von der Priorität der Kyrilliza, obwohl er die Glagoliza für älter als Dobrovský hielt. Besondere Probleme verursachte ihm die kroatisch-glagolitische Schrift, von der er zu einer Zeit sogar meinte, sie sei älter als die runde Glagoliza. Erst nach der Entdeckung der Prager Fragmente im Jahre 1857 wusste er das Problem richtig einzuschätzen. Er kam zur Feststellung, dass die glagolitische Schrift als Schöpfung von Konstantin-Kyryll im 9. Jahrhundert entstand. Diese runde Schrift wurde dann in Kroatien übernommen, wo sie sich zur eckigen Glagoliza entwickelte.

Schlüsselwörter: P. J. Šafařík, die Glagoliza, die Prager Fragmente

Izvorni znanstveni članak

Autor: Zoe Hauptová

Slovanský ústav AV ČR, Praha